

Д. М. Қойшығұлова

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЙЛЕУ АҚТІСІНЕ ТӘН КОММУНИКАЦИЯ ТҮРЛЕРІ

Адам әлемі – коммуникация әлемі. Л. Витгенштейн айтпақшы, адам өзін-өзі адам ретінде тек қана басқа адамдармен коммуникациялық байланыс жүйесіне енгеннен соң сезінеді екен. Қарым-қатынасқа «1. Пікір айту ауызша әрі сөйлеуші мен тыңдаушының жүзбе-жүз отырып қатысуы; 2. Пікір айту диалог түрінде, яғни екі немесе бірнеше адамның қатысуы; 3. Пікір айту ешқандай дайындықсыз емін-еркін әңгіме үстінде құралады» деген тұжырымы арқау болады [1].

Коммуникация деген сөз латын тілінен аударғанда (лат.«communicare»-біреумен кеңесу) байланыс дегенді білдіреді. Ол «ортақ етемін, байланыстырамын, сөйлесіп-пікірлесемін, қарым-қатынас жолы, бір орынның екінші жақпен байланысы; сөйлесу, ақпарат беру» дегенді білдіреді. Оны қазақ тіліндегі аудармасын келтіріп бергеннің орнына осы тақырып контекстінде термин ретінде латын тілінде қалдырған орынды деп білдік, өйткені байланыс ұғымына адами сарын тән болып көрінеді.

Біз өзімізге үйреншікті туған-туыс, дос-жаран арасында отырғанда коммуникацияның көптеген компоненттерден тұратын кешенді әрі үзіліссіз үрдіс екендігіне мән бермейміз. Бәлкім, бөтен шетелге сапарға аттанғанда ақпараттың тек қана тіл арқылы ғана емес, сонымен қатар, көптеген басқа өз арнамен жететіндігін түсінеміз. Қарым – қатынас вербалды (сөйлеу мен сөзге негізделген) және бейвербалды (сөзге негізделмеген дене мен қолдың қимылы, ишаралар (бас изеу, бас шайқау, қол сермеу және т.б.), көзқарас, бет-бейнедегі мимика сынды көптеген құрамдас бөліктерден тұратындығын сонда нақ түсіне бастағандай боламыз.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, коммуникативті акт тек қана вербалды түрде емес сонымен қатар бейвербалды құралдар арқылы жүзеге асады. Олардың пайымдауынша «ақпараттардың 55 % бет-бейне қимылдары, ым, ишаралар арқылы, 38 % дауыс қарқыны, ырғағы, темпі арқылы қабылданса, қалған 7 % тек сөздің құзырында» [2].

Вербалды коммуникация дыбыстық тілге тән әрбір форманың сөйлеу кезіндегі ақпараттық қызметін, коммуникативтік мағынаның интерпретациясын анықтайды. Вербалды коммуникацияның қызметі сөйлем арқылы анықталады. Сөйлем дербес ақпарат туралы түсінік беру,

қарым-қатынастық мағынаны ашу үшін жұмсалыады. Әрбір сөйлемнің құрамындағы тілдік таңба берілген хабардың мазмұнын айқындайды. Мысалы

- Уһ, әйтеуір, жеттің бе!

- Кешірші, көп күттіріп қойдым ба?

- Ештеңе етпейді... деген диалогтың ақпараттық мазмұны шаршау, ұзақ күту, қуану, шүкіршілік, кешірім сұрау, кешіру, сөйлеушінің де, тыңдаушының да оқиға болған жерде екендігі жөнінде мәлімет береді. Бұл ақпарат абсолюттік универсалий ұғымын айқындайтын тілдік құбылыстар тізбегі болып табылады. Ақиқатты тілдік формалар арқылы бейнелеу логикалық және лингвистикалық бірліктердің қарым-қатынасынан туындайды. Тіл ойды бейнелеу қызметін атқарса, ой мазмұнының санада бекітілуі тілдік формалардың қызметі арқылы орындалады. Мәселен, жоғарыдағы сөйлемде Уһ көңіл-күй одағайы шаршауды, әйтеуір қыстырма сөзі сөйлеушінің шүкіршілік жасап отырғанын, ба шылауы мен леп белгісі көңіл-күйді ортақтастырып, кешірші сөзі сөйлеушінің кінәсін мойындағандығын айқындайды. Әрбір тілдік таңбаның функционалды-прагматикалық қызметі бар. Олар сөйлеу мақсатымен, адамның санасымен және оның түсіну заңдылықтарымен байланысты болып, ойды білдірудің құрамды бөліктеріне жатады. Сонымен, вербалды коммуникация берілетін хабардың таңбалық формаға түсіп ақпараттық кодтың релеванттық қатынасын даралап жіктей отырып, қатысымдық бірліктерге тән коммуникативтік мазмұнды анықтайды.

Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей, коммуникация барысында дауыс қарқыны мен ырғағының, дауысқа түсірілген екпіннің де маңызы зор. «Интонацияның бір тәсілі болып есептелетін дауыс реңкі – адамның көңіл-күйі мен эмоциясын білдіреді. Сондықтан тембр – адамның көңіл күйімен, сезімімен тығыз байланысты туындайды. Сөйлеу кезінде дауыс реңкі арқылы қуаныш пен өкініш, қайғы мен қасірет, мейірімдік пен қатігездік, сықақ пен ирония сияқты қасиеттер ажыратылады» [3]. Осы себепті қарапайым ғана бір ауыз сөзді немесе сөйлемнің дыбыстық әуезін түрліше құбылту сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы психологиялық байланысқа міндетті түрде өз ықпалын тигізеді.

Осы мәселеге қатысты профессор З. Базарбаева: «Интонацияның сөйлеуден, сөзден бұрын пайда болғанын мойындай отырып, оның кейінгі сөйлеу тіліндегі мәнінің зор екенін де баса айту керек. Сөйлемнің мағынасы мен интонациясының бір-бірімен тығыз байланыста болуының өзі интонацияның коммуникативтік зор маңызының айғағы болып табылады», - [4] деп жазады.

«Бейвербалды коммуникацияның ең басты ерекшелігі, барлық адам сезім мүшелері: көру, есту, сипап сезу, иіс түйсігі, дәм сезу арқылы жүзеге асырылуында» [5]. Осыған байланысты ғалымдар бейвербалды қарым-қатынас құралдарын (осыдан былай БҚК) бірнеше топқа бөледі, олардың ішіндегі негізгілері төмендегілер болып табылады:

1. кинесикалық: ым, мимика, кейіп.
2. окулесикалық: көзқарас.
3. проксемикалық: коммуниканттардың арақашықтығын бағдарлау.
4. сенсорлық: киімі, гүлді, иісті қабылдауы.

Адамдардың ым, қимыл-әрекет тілі, үнсіз түсінісу қабілеті белгілі бір кинетикалық амалдар арқылы орындалып, жалпыадамзаттық және жеке халықтық сипатқа ие болады. Адамдардың бір-бірімен өзара ұғынысу, хабар алмасу мүмкіндіктерін жүзеге асыратын мимикалардың танымдық әрекеттері бар. Бейвербалды коммуникация коммуникативтік актіні жалғастыра отырып, адамдардың өзара түсінісуін және қарым-қатынас процесін жеңілдету қызметін атқарады. Бейвербалды амалдар қатарына ым, ишара, бейнелеуші (иллюстрациялаушы) кинемалар және мимикалық кинемалар жатады. Ым тілдік таңбалар сияқты лексикон түзейді. Басын изеу – келісу, басын шайқау – келіспеу, қол бұлғау – шақыру, қоштасу, жұдырық түйю – қорқыту, қол көтеру – сәлемдесу т.б ретінде жұмсалып, таңбалық ақпараттың кинетикалық белгісі ретінде қызмет атқарады. Ишара сөйлеуші қолданып отырған қатысымдық бірліктерге қосымша мән беріп, қарым-қатынастың өту жағдайы мен коммуниканттардың арасындағы байланысты реттейді. Ишара ресми және бейресми түрде орындалады. Ресми ишаралар конативтік (сыпайылық таныту) қызмет атқарады. Бұл құбылыс негізінен, ресми жиындар мен басқосуларда орындалады. Оған орындыққа қарай қол созып ілтипат көрсету, алдынан шығып қарсы алу, қос қолдап сәлем беру т.б жатады. Бейресми ишаралар эмотивтік (тыңдаушының көңілін аулау) қызмет атқарады. Олар негізінен туыстық, жолдастық, достық, қарым-қатынасқа түсушілер арасындағы маңдайдан, қолдан, беттен сүйіп

амандасу, арқадан қағу т.б сияқты бейвербалды амалдар арқылы орындалады. Баяндаушы вербалды амалды қолдана отырып, ойының бір бөлшегін бейнелеуші кинема арқылы жеткізуі мүмкін. Мысалы, Үлкендігі мынадай торт алу керек дегенде мынадай сөзінің мәні бейнелеуші кинема арқылы анықталады.

Бейвербалды коммуникацияда көз, қас, қабақ, ерін, тіл, тіс, мұрын т.б арқылы жасалған қарым-қатынастың ерекшеліктері анықталады. Олар адамның ойынан, көңілінен хабар беретін қимыл-әрекеттер ретінде адамдардың бірін-бірі психофизиологиялық тұрғыдан қабылдауын білдіреді. Қ.Жұбановтың «аузын шылп еткізу, аузын бырылдатулар дыбыс пен ымды қосып ұстаған синкретизм түрі» [6] деген тұжырымына сәйкес бейвербалды амалдардың бұл түрін синкретті мимика деп атаймыз. Келбет мимикасы сөйлеу кезіндегі көз, қас, қабақ, еріннің қарым-қатынастық қызметін анықтайды. Келбет мимикасы айтылған ойға қосымша мағына үстейді. Сөйлеп тұрып тыңдаушының қалай қабылдап отырғанын оның көзі арқылы білуге болатыны т.б келбет мимикасына тән құбылыстарға жатады. Сонымен, бейвербалды коммуникация сөйлеу стереотиптерінің құрамында міндетті түрде жұмсалып, тілдік бірліктердің құрлымдық компоненттері сияқты қандай да бір композициялық тәртіппен үйлесім табады. Сөйлеуші мен қабылдаушының әлеуметтік мәртебесіне, ұлтына, жасына, мінезіне, жынысына байланысты өзіндік қолданылу ерекшеліктері болады. Негізінен тілдік қатынастың ауызша түрінде кеңінен қолданысқа түседі.

Адамның сөйлеу әрекетімен қатар қабылданатын қимыл-әрекет тізбектері ұлттық, әлеуметтік, психологиялық, мәдени ерекшеліктерге ие болып, аксиологиялық құндылықтар қатарынан орын алады. Коммуникация кезіндегі ақпаратты сеніммен қабылдаудың жолдарын көрсететін этникалық ишараттар бар оны тактикалық коммуникация деп атайды. Паралингвистикада ұлттық дүниетаным ерекшеліктерінің айқын белгісін көрсететін этномәдени сипаттағы ишараттар тілдік қатынаста тактикалық коммуникацияға тән понтомимикалық амалдар ретінде танылды.

Сөйлеу операцияларына қатысты белгілі бір ұлттық сипатқа ие ишараттар ұлттық болмысына тән қолданылады. Олар сөйлеу әрекетінің заттық уәжімен (предметный мотив) қарым-қатынасқа түсушілердің көңіл-күйін, сезімін айқындап, коммуникацияның маңызды элементі болып табылады. Тактикалық құралдарымен уәжелденген ишараттар салт-дәстүр, символдар

тоғысын құрайтын және қарым-қатынас кезінде ерекше түсіндіруді немесе арнайы ұғымдарға сүйене отырып талдауды қажет етеді. Олар этнос арасындағы байланыстарды тереңдетуге, сол арқылы жекелеген халықтардың ұлттық дүниетанымын танып білуге арқау болады. Этномәдени сипаттағы мұндай ишараттарды халықтың бүгінгі мен ертеңін, кешегі тарихи қалпын сабақтастырған, жан-жақты сұрыптаудан өткен терең тамырлы халықтық қабылдаудың нәтижесін құрған компоненттер ретінде тануға болады. Олар біріншіден, халықтың тұрмыс-тіршілігін, тәлім-тәрбиесін, өнегесін бейнелейді; екіншіден, сөзбен қоса халық жадында сақталар қимыл-әрекеттер арқылы белгілі бір ойға мағына үстейтін символдық зерделеудің, пәлсапалық ойлаудың негізін айғақтайды.

Этномәдени сипаттағы ишараттар әр ұлттың өзіндік салт-дәстүріне, қоғамдық талаптарына, ырым-тыйымдарына сай қолданылады және олар белгілі бір коммуникативтік мақсатта жұмсалады. Дегенмен де түрлі халықтардың мәдениеті тәрізді бір-бірінен айырмашылықтары болады, бұған сәйкес ишараттар да өзгеше сипат алады. Мәселен, қазақ, орыс халықтарының мәдениетінде бас изеу – келісімнің белгісі болса, болгарлықтарда келіспеудің белгісі, ал керсінше басты оңды солды шайқау – қазақ, орыс халықтарының мәдениетінде келіспеудің ишараты болса, болгар елінің мәдениетінде келісудің белгісі болып табылады [2].

Қазақ мәдениетінде бата оң және теріс бата болып екіге бөлінетіні белгілі. Мысалы, Құнанбай Әмірге қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Намаздағыдай мінажат қимылын, суық тілек қимылын жасады. Әмір мен Абайға қатар созды. Бұл теріс батаның, қарғыс батаның белгісі (М.Ә) Вербалды тілдің қатысынсыз-ақ, ишарат арқылы коммуниканттар арасындағы келіспеушілік, қарама-қарсылық айқындалған. Кез келген адам нақты әлеуметтік ортада өмір сүріп, сол жерде өсіп жетілгендіктен, сол ортаға тән кинемаларды қолданады. Әрбір ұлтта, этникалық ұжымда және мәдени топта кинемаларды

қолдану әдісі болады. Мысалға, батыс мәдениетінде сұқ саусақпен мойынын көлденен кесіп көрсету – мен саған әбден тойдым дегенді білдірсе, жапон халқының мәдениетінде жұмыстан шығарылды мағынасында жұмсалады. Сонымен бірге, жапондықтарға қандай да болмасын кішігірім құрмет үшін, сыпайлықпен басын иіп алғыс білдіруі немесе кенеттен қақтығысып қалған жағдайда сыпайы түрде кешірім өтініп, бірінші болып иілуі тән. Ал қазақта жас келін түсіп, беташар тойы болғанда келіннің иіліп салуы, күнделікті тіршілікте үлкенге ілтипатпен сәлем салу да – тактикалық коммуникацияның көрінісі. Және де орындалу нысаны бойынша ұқсастығы бар, дегенмен де екі мәдениетте де әр түрлі семантикасы барлар, жалпы айтқанда мәдени аралық омонимдер болып табылады.

Жоғарыдағы айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, вербалды коммуникация қарым-қатынаста таңбалық формада көрініс табуынан байқалады. Бейвербалды коммуникация көптеген халыққа түсінікті, барлық халықтың қолданысында бар кинемалардың қатысымдық бірліктер орнына жұмсалатынын қарастырады. Тактикалық коммуникация ақпаратты сеніммен қабылдау мәнін анықтайтын ұлттық-мәдени сипаттағы ишараттардың тілдік қатынас үстіндегі қызметін анықтайды.

1. Әмір Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 192 б. 55 б.

2. http://www.zhestov.net/yazyk_zhestov/61.htm.

3. Аманбаева А. Интонациялық бірліктердің прагматикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ...дисс. 10.02.02. – Алматы, 2006. - 119 б. 36 б.

4. Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. – Алматы, 2002. – 248 б.

5. Грушевская Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов/ Под ред. А.П. Садохина. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2003. – 352 с.

6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

В статье рассматриваются виды коммуникации, используемые в акте говорения казахского языка.

The article deals with forms of communication used in the act of speaking in the Kazakh language.